

УДК 316.362(477.54-25)

DOI: 10.26565/2227-6521-2020-45-06

ПОВСЯКДЕННІСТЬ СУЧАСНОЇ СІМ'Ї: ПРАКТИКИ ТА РИЗИКИ В УМОВАХ СУСПІЛЬСТВА, ЩО ЗМІНЮЄТЬСЯ (КЕЙС ХАРКОВА)

Вакуленко Світлана Миколаївна – кандидатка соціологічних наук, доцентка кафедри соціології управління та соціальної роботи Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, майдан Свободи, 4, Харків, 61022, s.vaculenko@karazin.ua, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0003-3293-1670>

Сокур'янська Людмила Георгіївна – докторка соціологічних наук, професорка, в.о. завідувачки кафедри соціології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, майдан Свободи, 4, Харків, 61022, sokuryanska@karazin.ua ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-4097-952X>

У статті на основі результатів емпіричного соціологічного дослідження, здійсненого на замовлення Департаменту сім'ї, молоді та спорту Харківської міської ради фахівцями соціологічного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна в травні-липні 2020 року, аналізуються повсякденні практики сучасних харківських сімей, а також ті ризики, з якими вони стикаються в суспільстві, що експоненційно змінюється. Визначається спільне та відмінне в реалізації цих практик та проявах ризиків у сім'ях трьох типів: звичайних, багатодітних та сім'ях у складних життєвих обставинах. Акцентується увага на внутрішньородинних стосунках, зокрема розподілі сімейних обов'язків; психологічному кліматі сім'ї, ролі найстаршого покоління в його поліпшенні / погіршенні; причинах сімейних конфліктів, що відбуваються як між подружжям, так і між батьками та дітьми; на дозвілєвих практиках, сімейних святах та традиціях; на родинних проблемах та ролі у їхньому вирішенні як самої сім'ї, так і органів місцевої та державної влади. Підкреслюється, що, незважаючи на такі негативні зовнішні фактори, як епідемія COVID-19, дистанційне навчання, перманентні економічна та політична кризи, які не могли не позначитися на матеріальному стані сімей харків'ян, їхніх настроях, психологічному самопочутті, внутрішньосімейні взаємовідносини не тільки не погіршилися, а в деяких випадках навіть покращилися, стали більш довірливими. Зазначається, що серед проблем сучасних сімей, окрім матеріальних, чи не найбільш болючою є ризик поширення інтернет-залежності підлітків, їхнє захоплення перебуванням у віртуальній реальності. Робиться висновок про те, що вирішення цієї, як і багатьох інших сімейних проблем, можливо як за умов мобілізації власних ресурсів усіх членів родини, так і завдяки реалізації комплексу спеціальних заходів загальнонаціонального характеру. Формулюються рекомендації та пропозиції щодо покращення роботи органів місцевого самоврядування, що опікуються проблемами сімей. Визначаються основні напрями подальших наукових, у тому числі міждисциплінарних, досліджень повсякденних практик та ризиків харківських сімей, зокрема впливу дистанційного навчання дітей на стосунки в родині.

Ключові слова: сім'я, типи сімей, сімейні практики, внутрішньородинні стосунки, причини сімейних конфліктів, підліткові адикції, соціальна допомога сім'ям.

EVERYDAY LIFE OF CONTEMPORARY FAMILY: PRACTICES AND RISKS IN CONDITIONS OF CHANGING SOCIETY (KHARKIV CASE)

Vakulenko Svitlana – PhD of sociology, Associate professor, Department of Sociology of Management and Social Work V. N. Karazin Kharkiv National University, 4 Svobody Sq., Kharkiv 61022, Ukraine, s.vaculenko@karazin.ua, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0003-3293-1670>

Sokurianska Liudmyla – Doctor of science (Sociology), Full professor, acting Head of the Department of Sociology V. N. Karazin Kharkiv National University, 4 Svobody Sq., Kharkiv 61022, Ukraine, sokuryanska@karazin.ua, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-4097-952X>

The article is based on the results of an empirical sociological study commissioned by the Department of Family, Youth and Sports of Kharkiv City Council and conducted by specialists of the Sociological Department V. N. Karazin Kharkiv National University in May-July 2020. Everyday practices of contemporary Kharkiv families as well as the risks they face in an exponentially changing society are analyzed in the article. Common and different in the implementation of these practices and the manifestations of risks in three types of families: ordinary, large and families in difficult life circumstances is characterized. Emphasis is made on intra-family relationships, including the division of family responsibilities; the family psychological climate, the role of the oldest generation in its improvement/deterioration; the causes of family conflicts that occur both between spouses and between parents and children; leisure practices, family holidays and traditions; family problems and the role in their solving both

the family itself and local and state authorities. It is emphasized that, despite such negative external factors as the COVID-19 pandemic, distance learning, permanent economic and political crises, affected financial conditions of Kharkiv families, their moods, psychological well-being, intra-family relations haven't been worsened, and in some cases even have been improved, become more trusting. It is noted that among the problems of contemporary families, in addition to financial, the most painful is the risk of spreading adolescents' Internet addiction, their fascination with being in virtual reality. It is concluded that the solution of this, as well as many other family problems, is possible both with the mobilization of own resources of all family members, and through the implementation of a set of special measures on the national level. Recommendations and proposals for improving the work of local authorities taking care of family issues are formulated. The main directions of further scientific, including interdisciplinary research of everyday practices and risks of Kharkiv families are mentioned, in particular the influence of children distance learning on family relations.

Keywords: family, types of families, family practices, intra-family relations, causes of family conflicts, adolescent addictions, social assistance to families.

Надзвичайно динамічні, експоненційні суспільні зміни, що відбуваються сьогодні як в глобальному, так і в локальному контекстах, торкаються всіх складових соціальної структури, в тому числі її такого найбільш консервативного елемента, як соціальні інститути. Не є винятком і такий із них, як сім'я. Трансформуються її інституційні характеристики, зокрема шлюбність (набувають усе більшого поширення офіційно не зареєстровані шлюби, одностатеві шлюби, пробні шлюби, так звана шведська сім'я тощо), склад родини (на зміну розширеній сім'ї приходить нуклеарна, багатодітний – малодітна та бездітна сім'я, актуалізується феномен чайлдфрі тощо), змінюється модель внутрішньородинних стосунків (від авторитарної до егалітарної сім'ї) і таке інше.

З огляду на зазначене вище, а також на зростаючий рівень розлучень як у нашій країні, так і у світі в цілому, на такий досить поширений феномен, як життя соло (solo-living), багато українських та закордонних фахівців, у тому числі соціологів, говорять про кризу сім'ї як соціального інституту. З цією думкою важко не погодитись, але як бути з тим, що, попри це, як соціальна практика так і численні соціологічні дослідження, зокрема здійснені науковцями Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, засвідчують ставлення до сім'ї як до найважливішої життєвої цінності всіх поколінь українців.

Можливо, цю дещо парадоксальну ситуацію можна пояснити побутуванням сім'ї як малої соціальної групи. Адже пересічна людина не переймається питаннями кризового стану соціального інституту сім'ї. Вона закохується, одружується, створює родину, народжує дітей і, як доводять численні дослідження, зокрема те, на результати якого ми спираємось у даній публікації, саме це є головною складовою її щастя, саме родині, в першу чергу, довіряє людина.

Говорячи про наукові студії обраної нами проблеми, зазначимо, що сім'я є об'єктом міждисциплінарних досліджень. Сучасний соціологічний дискурс сім'ї перш за все представлений у категоріях її аналізу як малої соціальної групи. У контексті цієї публікації ми також акцентувати увагу на мікросоціальному аналізі сім'ї.

Що стосується проблемної ситуації, яка зумовила актуальність нашої статті, то її онтологічний аспект полягає у протиріччі між усталеними сімейними практиками у різноманітності їхніх проявів та практиками, актуалізованими переходом до цифрового суспільства, які набувають усе більшого поширення, поступово руйнуючи традиційний уклад внутрішньородинних стосунків, зокрема міжпоколінних відносин.

Гносеологічний аспект проблемної ситуації знаходить своє вираження у протиріччі між нашим знанням про те, що під впливом глобалізації, медіатизації та цифровізації суспільства повсякденні практики життєдіяльності сучасної сім'ї зазнають суттєвих, у тому числі негативних, змін, та незнанням того, як подолати / мінімізувати небажані наслідки для сім'ї та суспільства в цілому зазначених процесів.

Метою даної статті є виявлення змін, які відбуваються у сімейних практиках (внутрішньородинних взаємовідносинах, дозвіллі, морально-психологічній атмосфері, причинах родинних конфліктів тощо), та визначення можливих дій з боку самих сімей, громадськості, органів державної влади та місцевого самоврядування, спрямованих на допомогу родинам у подоланні негативних наслідків цих змін.

Ступінь розробленості проблеми

Реалізуючи зазначену вище мету, ми спиралась на теоретичний доробок сучасних соціологів та представників інших соціогуманітарних наук у дослідженні сімейних практик. Так, особливості трансформації сфери шлюбно-сімейних відносин в сучасному українському суспільстві досліджують такі вітчизняні науковці, як С. Аксьонова, О. Гладун, І. Курило, О. Рудницький, П. Шевчук (див., наприклад: [1] та ін. Останніми роками з'явилася низка публікацій, в яких аналізується трансформація сім'ї та форм сімейних відносин під впливом глобалізаційних процесів. Серед вітчизняних дослідників ці питання підіймають у своїх роботах І. Майданік [2], Л. Слюсар [3], [4] А. Толстокорова [4] та ін.

Різні аспекти функціонування сучасних сімей, їхні повсякденні практики, зокрема така важлива сфера сімейного життя, як дитячо-батьківські стосунки детально аналізується в публікаціях Т. Гурко [5; 6], О. Безрукової [7], О. Іванової [8], Я. Козьминої [9], І. Курило [10], Н. Орлової [11], О. Рождественської [12], Л. Слюсар [13].

Дослідженню проблеми розподілу сімейних обов'язків у сучасних сім'ях присвячені роботи С. Аксьонової [14], С. Клімової [15], О. Стрельник [16], та ін.

Звертаючись до концепту «сімейні практики», ми виходили з так званої «практичної парадигми», а саме з концептуалізації практик у роботах П. Бергера, Т. Лукмана, А. Щюца, Г. Гарфінкеля, Е. Гідденса, П. Бурдьє, В. Волкова, О. Хархордіна та ін. (див., наприклад: [17]).

Наукові студії зазначених вище та багатьох інших дослідників складають теоретичну основу нашої публікації. Так, спираючись на положення «практичної парадигми», ми сформулювали авторське визначення поняття «сімейні практики», під якими розуміємо конативно-ментальний феномен, який актуалізується завдяки певним родинним цінностям, настановам та поведінці, спрямованій на реалізацію основних функцій сім'ї як малої соціальної групи, та формується завдяки взаємній типізації узвичаєних дій у контексті повсякденності сімейного життя як інтерсуб'єктивної реальності.

Емпіричною базою даної статті є результати дослідження «Сучасна харківська сім'я у вимірі соціології», проведеного на замовлення Департаменту сім'ї, молоді та спорту Харківської міської ради протягом травня-липня 2020 року співробітниками соціологічного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Метою цього дослідження було виявлення специфічних особливостей сучасної харківської сім'ї, зокрема характеру повсякденних сімейних практик, внутрішньородинних стосунків, сімейних цінностей, норм та традицій, психологічного клімату, стилю сімейного виховання, причин родинних конфліктів та засобів їхнього врегулювання, матеріального стану та потреб сімей різних типів у соціальному захисті, державній допомозі тощо.

Дослідження було здійснено завдяки застосуванню методу фокусованого групового інтерв'ю (або групової дискусії). Всього було проведено чотири фокус-групи (ФГ): дві з членами так званих «звичайних» сімей (ФГ 2 та ФГ 4), одна – з представниками багатодітних сімей (ФГ 1) та ще одна – з представниками сімей зі складними життєвими обставинами (СЖО) (ФГ 3)¹. Учасники кожної ФГ представляли різні райони Харкова.

Підкреслимо, що зазначені вище сім'ї ми визначаємо таким чином.

Звичайна сім'я – це нуклеарна сім'я, тобто сім'я, яка має у своєму складі два покоління (батьки та неповнолітні діти), обох батьків, 1-2 дитини, не має гострих проблем з матеріальним становищем, вихованням дітей, внутрішньородинними відносинами.

Багатодітна сім'я – це сім'я, що складається з батьків (або одного з батьків) і трьох та більше дітей.

Сім'я, яка перебуває в складних життєвих обставинах, – це сім'я, яка втратила свої виховні можливості через виникнення складної життєвої ситуації, що порушує нормальну життєдіяльність одного або кількох членів сім'ї, наслідки якої вони не можуть подолати самотійно.

Представлені у статті цитати з висловлювань учасників фокус-груп надаються на мові оригіналу та шифруються таким чином: ім'я респондента, тип сім'ї, яку він (вона) представляє, номер фокусованого групового інтерв'ю. Наприклад: Наталія, звичайна сім'я, ФГ 2.

Скорочення, які використовуються у статті:

ФГ – фокусоване групове інтерв'ю,

сім'я в СЖО – сім'я, що перебуває в складних життєвих обставинах.

Виклад основного матеріалу

¹ Обидві фокус-групи з представниками звичайних сімей склалися виключно з жінок, освітній рівень яких є достатньо високим: всі вони мають вищу освіту. Серед учасниць ФГ 2 (всього 7 осіб) всі працюють, у ФГ4 (всього 8 осіб) більшість не працює з різних причин (безробіття, перебування на пенсії або статус домогосподарки). Стаж сімейного життя представників цих родин коливається в межах від 6 до 40 років. Переважна більшість (13 осіб із 15) представляють малодітні сім'ї, що мають у своєму складі 1–2 дитини.

У складі фокус-групи, учасниками якої були багатодітні батьки (ФГ1, 12 осіб), представлені як жінки (10 осіб), так і чоловіки (2 особи). Слід відзначити дуже високий рівень освіти представників цієї категорії сімей, оскільки з 12 осіб 10 мають вищу освіту, деякі навіть не одну, при цьому 3 особи мають науковий ступінь. Серед респондентів з багатодітних сімей, однакову кількість складають представники сімей із трьома та п'ятьма дітьми (по 5 сімей), одна сім'я виховує чотири дитини, ще одна – семеро дітей.

У складі фокус-групи з представниками сімей, що перебувають у складних життєвих обставинах, також були лише жінки. Більшість з них мають середню спеціальну або повну середню освіту (7 осіб), 3 особи мають вищу освіту. Переважна більшість респондентом з цієї групи працює (7 з 10 осіб), 2 перебувають у декретній відпустці і одна жінка не працює. Стаж сімейного життя учасниць цієї фокус-групи налічує від 1 до 22 років. Переважна більшість (7 осіб) представляють багатодітні сім'ї, що мають у своєму складі від чотирьох до шести дітей, 3 сім'ї є малодітними (налічують 1–2 дитини).

Щоб з'ясувати сучасний стан повсякденних сімейних практик харків'ян, звернемося до результатів зазначеного вище дослідження. перш за все проаналізуємо оцінки, які надали учасники фокус-груп своїм внутрішньородинним відносинам.

Як довів здійснений нами аналіз, більшість учасників ФГ (незалежно від типу сім'ї) визначили стосунки між членами своєї родини як нормальні, що було очікуваним. У той же час наші респонденти зазначали, що в їхніх сім'ях бувають конфлікти, адже безконфліктних родин не буває.

Наведемо деякі приклади відповідей наших респондентів про характер їхніх відносин з подружжям та дітьми. Почнемо з позитивних оцінок цих відносин.

Ірина, звичайна сім'я, ФГ 2: *«Как всегда. Бывает – ругаются люди, бывает – мирятся. В принципе, нормальные отношения».*

Юлія, сім'я в СЖО, ФГ 3: *«С детьми отношения хорошие, я бы сказала, что замечательные, близкие. Дети всех друзей приводят к нам, все друзья в восторге».*

Татьяна, звичайна сім'я, ФГ 2: *«С супругом у нас тайн друг от друга нет. Обсуждаем работу, обсуждаем политику, обсуждаем семейные отношения, обсуждаем проблемы детей. Думаем, как выходить из каких-то сложных ситуаций. Он все знает, я все знаю».*

З огляду на тематику нашої статті особливої уваги заслуговує думка учасниці ФГ 2 Наталії, яка акцентувала на довірливих стосунках у сім'ї, на тому, як домогтися таких стосунків. У цьому контексті важливо зазначити, що, за даними численних соціологічних досліджень, здійснених вітчизняними науковцями в останні роки, найвищий рівень довіри українців, як підкреслювалось вище, зафіксовано саме до сім'ї. Зазначимо, що в умовах нестабільності суспільства, бурхливих змін у всіх сферах його життя довіра до сім'ї, ставлення до неї як до фортеці, яка захистить тебе від усіляких негараздів, обігріє своєю любов'ю та турботою, є надзвичайно важливими, якщо не головними чинниками соціального самопочуття та психологічного здоров'я особистості.

Визначаючи причини сімейних непорозумінь, наші респонденти – чоловіки (нагадаємо, що їх було лише двоє і вони представляли багатодітні родини) перш за все говорили про конфлікти з дітьми-підлітками; що ж стосується жінок-учасниць ФГ, то їхні претензії були як до дітей, так і до чоловіків. При цьому на чоловіків перш за все скаржилися респондентки з сімей в СЖО та представниці звичайних сімей; а ось серед жінок з багатодітних сімей таких скарг практично не було.

Лалі, сім'я в СЖО, ФГ 3: *«Я с детьми живу и с мужем. Они родились в браке. Отношения натянутые, так как он социально не адаптируется. Он проходил реабилитацию от зависимостей, пошатнулось мое здоровье, в том числе психическое...».*

Світлана, звичайна сім'я, ФГ 4: *«У нас в семье все ссоры инициирует муж, и они из-за денег и воспитания детей».*

Як свідчать результати нашого дослідження, головні причини конфліктів між подружжям – це патріархальні сімейні традиції, яких усе ще дотримуються чимало чоловіків, вважаючи, що хатня робота та виховання дітей є суто жіночими справами, а також фінансові проблеми та такий різновид девіантної поведінки, як алкоголізм.

Заради справедливості зазначимо, що отримані нами дані свідчать і про зворотні процеси, а саме про те, що багатьом харківським родинам притаманні риси егалітарної сім'ї. Особливо це стосується багатодітних сімей, де обов'язки, як ми покажемо нижче, розподіляються між усіма членами родини (як між подружжям, так і між дітьми).

Обговорюючи питання щодо подолання/мінімізації сімейних конфліктів, учасники фокус-груп висловили чимало слухних пропозицій.

Алла, звичайна сім'я, ФГ 2: *«Конфликты есть у всех. Даже в самой идеальной семье... Для того, чтобы конфликты не возникали, главное установить негласные правила семьи..., которых будут придерживаться все члены семьи. Эти правила оговариваются изначально... Например, опаздываешь – позвони. Или если уходишь, то насколько, где, с кем. И так во всем. Тогда меньше будет точек соприкосновения негативных, меньше будет конфликтов».*

Як виявилось, найчастіше сімейні конфлікти у родинах усіх типів виникають з дітьми-підлітками та через них (див. про це докладніше: [18]). Основними проблемами, з якими стикаються сучасні сім'ї, є інтернет-залежність дітей, нестача часу на спілкування з ними (особливо в багатодітних родинах), а також комплекс проблем, пов'язаних з перехідним віком дитини, у тому числі її шкідливі звички. Особливу стурбованість учасників фокус-груп викликають підліткові практики, актуалізовані цифровізацією суспільства, які можуть призвести і, як свідчить наше дослідження, вже призводять до інтернет-адикції, що притаманна дітям усіх типів сімей. Ось що розповіла про свого онука одна з наших респонденток.

Валентина, звичайна сім'я, ФГ 4: *«Сейчас он потерял смысл жизни, он в компьютере. Он встает с кровати, переходит к компьютеру и сидит там, все. Ему 13 лет. Он перестал мыться, перестал кушать. Вот у него стоит вода, он ее пьет и все. Вот сейчас у нас такой этап. Я думаю, что же мне делать. Я больше так не могу. Я должна что-то делать... И я взяла и выключила свет. И вот... сидели до двух ночи без света, и он мне сказал: «Ладно, я пошел мыться»».*

Щоб знизити ризики від зловживання підлітками інтернетом, батьки вводять певні правила, запровадження яких більш характерно для багатодітних сімей, хоча звичайні сім'ї не є виключенням.

Що стосується інших ризикованих підліткових звичок, через які виникають сімейні конфлікти перш за все між батьками та дітьми, то у боротьбі з ними перші застосовують не стільки покарання (хоча це також є досить поширеною практикою), скільки намагаються переконати у неприпустимості таких практик, їхній шкоді для здоров'я, зацікавити дітей заняттями спортом, музикою тощо.

Яна, багатодітна родина, ФГ 1: *«У мене син намагався палити років в 14 чи 15. Я переживала дуже, але я намагалась розмовляти відверто...говорити, що це його здоров'я. Особливо коли він був із друзями зі старої школи, не дуже благонадійними. Я не палю, тому одразу відчуваю запах. Він зайнявся спортом і зрозумів, що паління йому не потрібно».*

Алла, звичайна сім'я, ФГ 2: *«Главное в таких ситуациях, увидев какой-то негативный опыт, сразу не начинать давить, учить. Нужна мудрость какая-то, чтобы это потом ему донести, иначе он закроется и больше никогда ничего не расскажет».*

Зазначимо, що, як вважають наші респонденти, щоб запобігти конфліктам з дітьми, треба правильно будувати взаємостосунки з ними, особливо з підлітками. На думку учасників ФГ, в умовах віртуалізації повсякденних практик дітей, їхньої зануреності в інтернет-простір конче необхідно більше розмовляти з ними, цікавитись їхнім життям, не влаштовувати бурхливих сцен тощо, а спокійно з'ясовувати, як можна виправити ситуацію, що склалася. При цьому, як зазначили деякі учасники дослідження, треба починати з себе, виховувати в собі терпимість, вміння вирішувати конфлікти без фізичного та психологічного насильства, приниження.

Як висловились одна з учасниць фокус-групи з представниками багатодітних сімей, «треба навчитися управляти своїм гнівом», підкресливши, що багатьом батькам потрібні консультації психологів.

Маріанна, звичайна сім'я, ФГ 4: *«Я поняла, что не нужно воспитывать кого-то, нужно воспитывать себя. Все идет от нас».*

Інна, сім'я в СЖО, ФГ 3: *«Пытаюсь улаживать конфликты не через скандал. Чем больше конфликтов, тем больше они отдаляются, и ты меньше знаешь. По дочке старшей выучила: сначала кричала, метала, рвала, но поняла, что становится хуже».*

Серйозні корективи у повсякденні практики сучасної родини внесли карантинні заходи, зокрема перехід до онлайн-освіти. Батьки дітей-школярів акцентували на низці негативних наслідків дистанційного навчання.

Тетяна, звичайна сім'я, ФГ 2: *«Дистанционное обучение лишило опыта общения с одноклассниками, опыта общения со взрослыми людьми, преподавателями, а также это не очень здорово в физическом плане».*

На думку учасників інтерв'ю, онлайн-освіта не тільки позбавила їхніх дітей досвіду спілкування з однолітками та викладачами, вона негативно вплинула на здоров'я дітей; на засвоєння шкільної програми (деякі вчителі не проводили заняття, не виставляли оцінки за виконані завдання, чим демотивували дітей до навчання), створила додаткове навантаження для батьків; стала випробуванням для сімей, у яких немає можливості придбати комп'ютер для кожної дитини чи є проблеми з Інтернетом. Не випадково, відповідаючи на питання про те, які теми потребують більш детального подальшого обговорення, учасники ФГ говорили саме про дистанційне навчання. На їхню думку, таке навчання є ризикованою практикою, яка може призвести до зниження рівня освіченості сучасної молоді. Від себе додамо, що онлайн-освіта актуалізує інтелектуальну деградацію людства на мега-, макро-, мезо- та мікросоціальному рівнях.

Дистанційне навчання, як зазначали інформанти, є сьогодні ледь не головною причиною їхніх конфліктів з дітьми, які потребують постійного контролю та допомоги з боку батьків, що не завжди позитивно сприймається дитиною, особливо підліткового віку.

Водночас онлайн-навчання та інші інтернет-практики сучасних підлітків актуалізували ситуацію, яку М. Мід визначала як перехід до так званої префігуративної культури, в межах якої трансляція знань та досвіду відбувається не тільки і не стільки від батьків дітям, скільки від дітей батькам [19]. У даному випадку йдеться про сучасних дітей (особливо про так зване покоління Alpha – дітей міленіалів), які набагато більше знаються на новітніх електронних пристроях, ніж їхні батьки. Практики, коли діти навчають батьків користуватися цими пристроями, як з'ясувалось в межах нашого дослідження, переважно позитивно та навіть з вдячністю сприймаються останніми. Проте іноді такі практики спричиняють

конфліктні ситуації.

Суперечки з підлітками виникають також через їхнє небажання брати на себе частину хатньої роботи, догляду за молодшими братами/сестрами тощо. Зазначимо, що розподіл сімейних обов'язків не тільки визволяє батьків (перш за все матерів) від частини повсякденних сімейних практик, але й згуртовує родину (особливо за умови спільного виконання тих чи інших хатніх справ).

Переважає більшість наших респондентів має чималий позитивний досвід у розподілі сімейних обов'язків, у залученні дітей до виконання хатньої роботи. При цьому, як зазначили учасники групових дискусій, залучати дітей до практик виконання сімейних обов'язків треба, що називається, з пелюшок. За таких умов набуті навички залишаються з дитиною на все життя. Адже на етапі первинної соціалізації особистості, головними, якщо не єдиними, суб'єктами якої є батьки, а головним механізмом є наслідування ним, норми та цінності, які вони транслюють своїм дітям, в тому числі цінності сімейного життя, інтеріоризуються ними, стають їхніми власними цінностями та нормами, залишаючись з дитиною назавжди. Психологи та соціологи пояснюють це тим, що цей процес (засвоєння ціннісно-нормативної системи сім'ї, в якій виховується дитина) є емоційно забарвленим, оскільки діти люблять своїх батьків. А все, що приходить до нас через серце, через наші почуття, стає невід'ємною складовою нашого внутрішнього світу.

Вадим, багатодітна сім'я, ФГ1: *«Мы с женой приучили детей помогать нам и друг другу с пеленок. У нас нет бабушек, дедушки далеко У нас четкая иерархия: старший-второй-девчонки-тройняшки... По возрасту рождения. У всех них есть старший. Если есть вопросы, которые мы не можем сейчас помочь решить, то у них круговая порука: они идут к старшему, нет старшего – идет к следующему. Каждый помогает».*

Мілена, звичайна сім'я, ФГ 4: *«Все вместе либо по очереди, кто может, тот и делает. Все договорено».*

Ольга, звичайна сім'я, ФГ 4: *«...У меня вот три мужика[сына], и я такая авторитарная мама. У меня в семье каждый за собой моет посуду. Если не помыл, она ждет его с завтрака до обеда... В данный момент есть у всех обязанности, у каждого. Младший сын в 4 года убирает комнату, убирает игрушки, старший сын два раза в неделю обязательно пылесосит и вытирает пыль, это среда и суббота... Это помимо уроков. Он убирает за животными. У нас крыса и собачка».*

Олена, сім'я в СЖО, ФГ 3: *«Со старшим, ему 14 лет, отношения доверительные. Он самый большой помощник. Даже если меня нет дома, я на работе, он мне звонит, говорит, что так и так, такой-то не хочет убирать. «Ну, давай, как-то заставляй». Прихожу – все убрано, чисто...».*

Залучення дітей до побутових родинних практик, особливо в колективній формі, зокрема у формі змагання, вирішує сьогодні, на наш погляд, дуже важливу проблему – інтенсифікацію внутрішньосімейного спілкування, брак якого (перш за все через надмірне захоплення дітьми інтернет-практиками та зайнятість батьків на роботі) відчувають багато наших респондентів. Звичайно, колективна форма виконання сімейних обов'язків більшою мірою притаманна багатодітним родинам.

Вадим, багатодітна сім'я, ФГ 1: *«Главное, что есть общение внутри семьи. Мы пробуем, в основном в летний период, организовывать, например, «День вареника» или что-то подобное. Садимся и всей семьей наготавливаем. Это заготовка продуктов на зиму, себе кушать; не надо полуфабрикаты покупать, пока это все дешевое. Те же ягоды, то же тесто намесили... – Все сидят и лепят. Прекрасное занятие. Причем во время этого идут разговоры: «Как у тебя? А как у тебя? А что ты?». Соревнование - у кого лучшие вареники».*

Наші респонденти говорили про ще один ефект від залучення дітей до тих чи інших практик виконання хатньої роботи. Виконуючи її, дитина проявляє турботу про своїх близьких, виказує свою любов до них, робить їх щасливими, розширюючи горизонти феліцитивної функції сім'ї, тобто функції щастя.

Яна, багатодітна сім'я, ФГ 1: *«А так класно, коли старші встають, готують їжу для менших, млинці печуть...».*

Наталія, багатодітна сім'я, ФГ 1: *«А так классно, когда они говорят: «Мама, что тебе приготовить?...».*

Як свідчать результати нашого дослідження, велику допомогу у вихованні дітей, домашніх справах надають бабусі та дідусі, принаймні переважної більшості сімей, представниками яких були учасники фокус-групи.

У цьому контексті зазначимо, що, за даними наших попередніх досліджень, зокрема здійснених з використанням такого якісного методу отримання соціологічної інформації, як біографічний метод, саме бабусі, особливо освічені, відіграють велику роль у формуванні особистості дитини, її освітньо-

професійних уподобань, виборі нею тих чи інших життєвих стратегій [20, с. 490-500].

Ірина, звичайна сім'я, ФГ 2: *«Оба родители помогали. Дочка со школы бежала к деду. Мама моя работала, а отец рано ушел на пенсию, он шахтером был. Дедушка в основном... Покормить, уроки поучить. А я уже с работы бежала, забирала у дедушки, мы рядом жили. Так что родители – очень большая поддержка».*

Зазначимо, що наші респонденти говорили й про негативні практики взаємостосунків з найстаршими поколіннями, підкреслюючи, що участь бабусь та дідусів у вихованні дітей не завжди дає позитивні результати, особливо у випадках, коли вони своїми діями руйнують авторитет батьків.

Анна, звичайна сім'я, ФГ 4: *«Бабушки и дедушки меня в воспитании детей не поддерживают, мы не единый фронт. А дети хитрые, они приспособляются. Кто, с их точки зрения, лучший совет дает, они за тем и следуют. Хотя в другой ситуации у них бабушка такая-сякая, а дедушка хороший».*

Більше всього скарг на втручання найстаршого покоління у виховання дітей висловили представники сімей у СЖО. Їхні розповіді дозволили дійти висновку, що завдяки хибній поведінці бабусь та дідусів актуалізуються та відтворюються ті самі складні життєві обставини, в яких знаходяться ці родини, актуалізуються ризики наслідування такої поведінки з боку підлітків.

Наталія, сім'я в СЖО, ФГ 3: *«Мой папа к нам не приезжает. С моей мамой... Дети не любят, когда она приезжает – она строгая очень и постоянно меня отчитывает. И старшей особенно не нравится, когда она так себя со мной ведет, не стесняясь никого. Потом видит, что я иногда плачу и переживаю. Не любят, когда приезжает. А мужа мама... приезжает раз в месяц на полчаса. Я сильно нервничаю перед её приездом... И она любит пить пиво при детях, не стесняясь абсолютно, мотивируя, что это ее дом. Я не люблю пьющих людей, сама не пью... Она в подпитии может много чего сказать и сделать. Дети потом это принимают очень близко к сердцу, и я этого очень не люблю».*

Тим не менш, навіть у випадках не дуже гарних відносин з бабусями та дідусями, коли вони хворіють чи їх не стає, як засвідчили наші респонденти, діти переживають це як велике горе. Згадуючи про трагічні події в сім'ї, про хвороби близьких, багато учасників фокус-групи говорили, що такі події згуртовували членів їхньої родини, робили їх більш відповідальними за рідних людей, перетворювали сім'ю на єдиний організм, актуалізували, як висловились одна із учасниць ФГ, «практики турботи».

Наталія, багатодітна сім'я, ФГ 1: *«В прошлом году дедушка попал в больницу с инфарктом. Сразу во второй день нужно было поехать в неотложку, а мы живем на Газарина... Сын взял на себя, заезжал в Ботсад, набирал баклажку воды, а это был июль – жара невероятная. Я готовила кушать, кто-то из детей вез туда... Дети поняли, что за счет семьи, множества человек... за счет детворы... Они нас очень выручали».*

Яна, багатодітна сім'я, ФГ 1: *«Я теж минулого року потрапила в лікарню... Чоловік на роботі, дівчата середні залишилися з меншими, старша везе ліки в лікарню... І так завжди, коли біда».*

Вадим, багатодітна сім'я, ФГ 1: *«Большая семья – единый организм... Когда жена лежала 4 года назад с тройней на сохранении полгода, пока родила, пока все нюансы... Их четверо было... Старший сказал, что заберет младших, есть приготовил, организовал процесс уборки, готовки, младшие были тоже заняты, им не нужно было в этот момент наше внимание...».*

В межах нашого дослідження ми намагалися з'ясувати не лише буденні, а й дозвіллієві, зокрема святкові, практики харківських сімей. Як виявилось, тип сім'ї не впливає на те, які свята відзначають члени родини разом: практично у всіх це Новий рік та дні народження (перш за все дітей). Інша справа, які матеріальні можливості має подружжя для того, щоб відсвяткувати певні події чи просто провести разом із дітьми вільний час. Тут можна говорити про ті чи інші сімейні традиції: день народження на природі, вдома чи в кафе (ресторані), безкоштовні атракціони в парку імені Горького, відпочинок у Саржиному ярі чи досить дорогі розважальні центри (див. про це більш докладно: [18]).

У цьому контексті зазначимо, що у вирішенні своїх матеріальних, інших побутових проблем наші респонденти перш за все покладаються на власні сили, проте вони очікують і на допомогу держави (особливо багатодітні сім'ї та сім'ї у складних життєвих обставинах).

Як впливає з матеріалів дослідження, найчастіше сім'ї потребують допомоги таких фахівців, як: психологи, юристи, соціальні працівники, домашні няні, репетитори.

Слід також звернути увагу на те, що всі батьки рано чи пізно обов'язково стикаються з проблемою: з ким на пару годин залишити дитину, якщо, скажімо, необхідно вибратися в магазин, відвідати лікаря або просто зайнятися вирішенням побутових питань. До того ж пандемія COVID-19 суттєво вплинула на життя

переважної більшості сімей: багато хто втратив роботу, або вимушений майже звільнитися через закриті дитячі садки та школи.

Наталія, сім'я в СЖО, ФГ 3: *«Я тоже задаюсь вопросом: мне с первого сентября уйти с работы и сесть на 4 тысячи, которые мне платят как одинокой маме, и завтра придут социальные службы, которые скажут, что я не справляюсь с родительскими обязанностями, и заберут детей?».*

Для всіх сімей, незалежно від їхнього типу, притаманна потреба в інформації про діяльність державних і громадських організацій м. Харкова, які надають допомогу й соціальні послуги сім'ям, і саме відсутність такої інформації суттєво ускладнює вирішення багатьох їхніх проблем.

Найбільш перспективними каналами поширення інформації про діяльність державних органів та громадських організацій, які надають допомогу сім'ям, за даними, отриманими під час фокус-групових інтерв'ю, є Інтернет, соціальні мережі та месенджери (вайбер, телеграм), електронна пошта.

Деякі учасники зазначали, що готові отримувати таку інформацію під час батьківських зборів у школі, масових заходів, що організуються на загальноміському чи районному рівні.

Дмитро, багатодітна сім'я, ФГ 1: *«Организируются мероприятия на базе района, на базе города – городское управление. Это все координируется каким-то образом. Эта информация так и должна распространяться».*

Видається важливим звернути увагу на те, яким чином представники сімей, яким доводилося звертатися до різних соціальних служб і користуватися їхніми послугами, оцінюють діяльність цих установ, якість послуг, що вони надають, рівень зацікавленості персоналу цих служб у співпраці зі своїми клієнтами. Слід зазначити, що учасники дослідження висловлювали як позитивні, так і негативні відгуки, причому недержавні, громадські організації в цілому залишають більш сприятливе враження у своїх клієнтів.

Ольга, багатодітна сім'я, ФГ 1: *«Негосударственные организации держатся на волонтерстве и могут помочь государственным, у которых больше полномочий, но нет людей, которые бесплатно бы это делали. В негосударственных бесплатно».*

Наталія, звичайна сім'я, ФГ 2: *«...І якщо порівняти державні та грантові організації, то більш плідна робота саме у громадських організацій, які працюють на гранти... Це моя суб'єктивна думка, але, на мій погляд, такі організації... більш результативні».*

Висновки

Підсумовуючи викладене вище, перш за все підкреслимо, що, незважаючи на такі зовнішні фактори, як карантин, дистанційне навчання, погіршення економічної ситуації в країні, а значить, і в сім'ях харків'ян, традиційні сімейні практики, внутрішньородинні стосунки не зазнали руйнівних змін, а у деяких випадках навіть покращились, стали більш довірливими, а сім'ї більш згуртованими. Як виявилось, переважна більшість учасників ФГ вважають себе щасливими людьми, оскільки у них є сім'я, діти та робота, тобто все те, що становить підвалини життя людини в соціумі.

Звичайно, сучасна харківська сім'я не позбавлена конфліктів, адже уявити собі безконфліктну родину просто неможливо. Причинами сімейних конфліктів є непорозуміння як між подружжям, так і між батьками та дітьми. Останні актуалізуються через шкідливі звички дітей, їхнє небажання долучатися до хатньої роботи, неналежне навчання, грубощі по відношенню до старших та інші поведінкові практики підлітків, характерні для всіх часів. Проте найбільшу занепокоєність батьків викликають відносно нові підліткові інтернет-практики, зануреність дітей у віртуальний простір, що зумовлює ризики їхньої інтернет-залежності. Ця проблема притаманна всім досліджуваним нами типам сім'ї. Але менш ризикованими в аспекті інтернет-залежності є багатодітні сім'ї, що зумовлюється інтенсивною комунікацією всередині родини, яка є фактором, що стримує розвиток інтернет-адикції.

Фокус-групові інтерв'ю дозволили виявити низку проблем організації дозвілля, з якими стикаються харківські сім'ї. Серед них найчастіше називали брак коштів та вільного часу.

Безперечно, більшість проблем сучасної сім'ї пов'язані з її недостатньою матеріальною забезпеченістю. Наше дослідження засвідчило, що надзвичайно важливими як для звичайних, так і для багатодітних сімей та сімей у СЖО є різні форми їхньої самоорганізації, які дозволяють сім'ям не почуватися наодинці зі своїми проблемами. Водночас наші респонденти говорили про те, що їм потрібні консультації спеціалістів різного профілю, зокрема з питань виховання дітей, їхньої інтернет-залежності тощо. В умовах карантину такі консультації можуть бути проведені у форматі онлайн.

Як підкреслювалось вище, вирішувати ті чи інші проблеми сучасних сімей можливо не лише завдяки мобілізації їхніх власних ресурсів, а й завдяки комплексу заходів, які проводяться як на загальнодержавному, так і на муніципальному рівні.

Дослідження виявило низький рівень поінформованості різних сімей про діяльність соціальних служб (як державних, так і недержавних). Тобто, з одного боку, існує достатньо розгалужена мережа соціальних служб, з іншого – сім'ї, які невідкладно потребують підтримки та допомоги, не мають інформації ані про територіальне

розташування цих служб, ані про послуги, які вони пропонують, ані про їхню діяльність, оскільки просто не знають, куди можна й потрібно звертатись по допомогу. Враховуючи, що переважна більшість учасників фокус-груп висловили бажання отримувати інформацію про діяльність установ і організацій м. Харкова, що надають допомогу й соціальні послуги сім'ям, соціальним службам слід змінювати підходи до інформування цільових груп. Виходячи з результатів, отриманих в межах проведення фокус-груп, насамперед необхідно використовувати сучасні засоби комунікації: Інтернет, соціальні мережі, месенджери. На наш погляд, також слід більш активно використовувати й зовнішню рекламу.

Установам і організаціям, що займаються практичною роботою із сім'ями, потрібно модернізуватися, запозичувати й впроваджувати нові практики діяльності. Особливо це стосується організацій державної форми власності, оскільки діяльність недержавних, громадських організацій оцінюється більш високо й позитивно тими сім'ями, які мали досвід співробітництва із ними і можуть порівнювати. Стосується це насамперед ставлення до клієнтів, побудови відносин із ними, налагодження постійно діючої системи зворотного зв'язку. Важливою складовою змін у діяльності соціальних служб повинно стати запровадження інноваційних форм і практик роботи із сім'ями із використанням кращих закордонних зразків. Перелік послуг, що пропонуються сім'ям, на наш погляд, має будуватися на основі дослідження їхніх потреб і періодично переглядатися. До прикладу, необхідно відходити від усталеної практики зосереджувати зусилля насамперед на наданні матеріальної допомоги, адже зрозуміло, що в нинішніх умовах матеріальні проблеми сімей соціальні служби лише власними зусиллями вирішити неспроможні. Натомість важливо пропонувати послуги, пов'язані із організацією, в разі потреби, догляду за дітьми принаймні на декілька годин на день, доки батьки вирішують нагальні справи; послуги, пов'язані із раціональною організацією спільного сімейного дозвілля; консультації фахівців з юридичних, психологічних питань, із вирішення внутрішньосімейних конфліктів, налагодження стосунків у сім'ї між поколіннями по лініях батьки – діти, прабатьки – діти, прабатьки – батьки тощо.

Отже, ще раз підкреслимо, що сучасна харківська сім'я (будь-якого типу) як мала соціальна група хоча й стикається з низкою труднощів як об'єктивного, так і суб'єктивного походження, тим не менш має потенціал для повноцінного функціонування і успішної реалізації повсякденних практик, мінімізації / подолання ризиків, у тому числі пов'язаних з цифровізацією всіх сфер людського життя.

Подальше вивчення сімейних практик ми плануємо присвятити питанню, яке, на думку учасників фокус-груп, в сучасних умовах є надзвичайно актуальним. Йдеться про дистанційне навчання, що стає чим далі все більш загрозливою соціальною та індивідуальною проблемою, яка справляє чималий негативний вплив на внутрішньородинні стосунки.

Література:

1. Населення України. Демографічні тенденції в Україні у 2002–2019 рр.: кол. моногр. / за ред. О. М. Гладуна ; НАН України, Ін-т демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи. Київ, 2020. 174 с.
2. Майданік І. П. Вплив закордонного працевлаштування на особливості дитородної поведінки зворотних мігрантів. Демографія та соціальна економіка № 4(42). 2020 С. 41-55. DOI: <https://doi.org/10.15407/dse2020.04>
3. Слюсар Л. І. Специфіка батьківства у сім'ях різних типів: проблеми, ризики та шляхи їх мінімізації. *Демографія та соціальна економіка*. 2017. № 3 (31). С. 24-36 DOI: <https://doi.org/10.15407/dse2017.03.024>
4. Толстокорова А. Транснациональная и гендерная парадигмы в изучении международной мобильности: на примере Украины. *Социологическое обозрение*. 2013. № 2. Т. 12. С. 98-121
5. Актуальные проблемы родительства в России / отв. ред. Т. А. Гурко. М.: Институт социологии РАН, 2013. 209 с. URL: http://www.isras.ru/files/File/publ/Gurko_Actualnye_problemy_roditelstva_2013.pdf
6. Гурко Т. А. Родительство: социологические аспекты. М.: Центр общечеловеческих ценностей, 2003. 164 с. URL: http://www.isras.ru/files/File/publ/gurko_2003.pdf
7. Безрукова О. Н. Отцовство в трансформирующемся обществе: ожидания матерей и практики отцов. *Социологические исследования*. 2013. № 11. С. 118-130. URL: https://www.researchgate.net/publication/288719234_Fatherhood_in_transforming_society_Mothers'_expectations_and_fathers'_practices
8. Иванова Е. А. Я себя не отношу к хорошим к хорошим папам, в лучшем случае, к нормальным: как российские мужчины конструируют образ «хорошего отца» после развода. *Журнал социологии и социальной антропологии*. 2017. № 5. Т. XX. С. 132–150. URL: http://jourssa.ru/sites/all/files/volumes/2017_5/Ivanova_2017_5.pdf
9. Козьмина Я. Я., Сивак Е. Е. Влияют ли на родительскую самоэффективность разногласия с родственниками по поводу правил воспитания и ухода за ребенком? *Журнал социологии и социальной антропологии*. 2015. № 4, т. XVIII. С. 65-81. URL: http://jourssa.ru/sites/all/files/volumes/2015_4/Kozmina_Sivak_2015_4.pdf
10. Курило І. О. Батьківство у демографічному контексті: методологічні засади дослідження та деякі тенденції розвитку. *Демографія та соціальна економіка*. 2016. № 3(28). С. 11-25
11. Орлова Н. А. Родительские практики в восприятии подростков. *Социологические исследования*. 2012. № 9. С. 99-108. URL: http://www.isras.ru/files/File/Socis/2012_9/Orlova.pdf
12. Рождественская Е. Ю. Отцовство: либеральный тренд от отца к папе? *Социологический журнал*. 2010. № 3. С. 75-89. URL: http://www.isras.ru/files/File/Sociologymagazin/Socmag_03_2010/05_Rozdestvenskaya.pdf

13. Слюсар Л. І. Специфіка батьківства у сім'ях різних типів: проблеми, ризики та шляхи їх мінімізації. *Демографія та соціальна економіка*. 2017. № 3(31). С. 24-36. DOI: <https://doi.org/10.15407/dse2017.03.024>
14. Аксьонова С.Ю. Гендерні відмінності витрат часу на домашню роботу. *Демографія та соціальна економіка*. 2013. № 2 (20). С. 126-136. URL: <http://dse.org.ua/arhchive/20/12.pdf>]
15. Климова С.В. Домашний труд в городской семье. *Социологические исследования*. 2012. № 4. С. 118-121. URL: http://www.isras.ru/files/File/Socis/2012_4/Klimova.pdf]
16. Стрельник Е. А. Практики сочетания матерями оплачиваемой работы и заботы о детях (опыт социологического анализа). *Социологические исследования*. 2016. № 8. С. 64-70. URL: http://socis.isras.ru/files/File/2016/2016_8/64-70_Strelnik.pdf
17. Волков В., Хархордин О. Теория практик. СПб.: Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2008. 298 с.
18. Сучасна харківська сім'я в соціологічному вимірі / С. М. Аніпченко, Р. І. Борисов, С. М. Вакуленко, О. С. Зубарев, Л. Г. Сокурянська / за ред. Л. Г. Сокурянської. Харків: «Парус», 2020. 64 с.
19. Мид М. Культура и мир детства. Избранные произведения. М.: 1988. 429 с.
20. Сокурянская Л. Г. Студенчество на пути к другому обществу: ценностный дискурс перехода. Х.: ХНУ имени В. Н. Каразина, 2006. 576 с.

ПОВСЕДНЕВНОСТЬ СОВРЕМЕННОЙ СЕМЬИ: ПРАКТИКИ И РИСКИ В УСЛОВИЯХ ИЗМЕНЯЮЩЕГОСЯ ОБЩЕСТВА (КЕЙС ХАРЬКОВА)

Вакуленко Светлана Николаевна – кандидат социологических наук, доцент кафедры социологии управления и социальной работы Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина, пл. Свободы, 4, Харьков, 61022, s.vaculenko@karazin.ua, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0003-3293-1670>

Сокурянская Людмила Георгиевна – доктор социологических наук, профессор, и. о. заведующей кафедрой социологии Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина, пл. Свободы, 4, Харьков, 61022, Украина, e-mail: sokuryanska@karazin.ua ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-4097-952X>

В статье на основе результатов эмпирического социологического исследования, проведенного по заказу Департамента семьи, молодежи и спорта Харьковского городского совета специалистами социологического факультета Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина в мае-июле 2020 года, анализируются повседневные практики современных харьковских семей, а также те риски, с которыми они сталкиваются в экспоненциально изменяющемся обществе. Определяются общее и различия в реализации этих практик и проявлении рисков в семьях трех типов: обычных, многодетных и семьях в сложных жизненных обстоятельствах. Акцентируется внимание на внутрисемейных отношениях, в частности на распределении семейных обязанностей; психологическом климате в семье, роли самого старшего поколения в его улучшении / ухудшении; причинах семейных конфликтов, возникающих как между супругами, так и между родителями и детьми; на досуговых практиках, семейных праздниках и традициях; на семейных проблемах и роли в их разрешении как самой семьи, так и органов местного самоуправления и государственной власти. Подчеркивается, что, несмотря на такие негативные внешние факторы, как эпидемия COVID-19, дистанционное обучение, перманентные экономический и политический кризисы, которые не могли не отразиться на материальном положении семей харьковчан, их настроениях, психологическом самочувствии, внутрисемейные взаимоотношения не только не ухудшились, а в некоторых случаях даже улучшились, стали более доверительными. Подчеркивается, что среди проблем современных семей, кроме материальных, наиболее болезненной является риск распространения интернет-зависимости подростков, их увлечение пребыванием в виртуальной реальности. Делается вывод о том, что решение этой проблемы, как и многих других семейных проблем, возможно как в условиях мобилизации собственных ресурсов всех членов семьи, так и благодаря реализации комплекса специальных мероприятий общенационального характера. Формулируются рекомендации и предложения, касающиеся улучшения работы органов местного самоуправления, которые занимаются решением проблем семьи. Определяются основные направления дальнейших научных, в том числе междисциплинарных, исследований повседневных практик и рисков харьковских семей, в частности влияние дистанционного обучения детей на отношения в семье.

Ключевые слова: семья, типы семьи, семейные практики, внутрисемейные отношения, причины семейных конфликтов, подростковые аддикции, социальная помощь семьям.

References:

1. Gladun, O. (ed.) (2020) Population of Ukraine. Demographic Trends in Ukraine in 2002-2019. Kyiv: Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine [in Ukrainian]
2. Maidanik, I. P. (2020). "The Influence of Employment Abroad on Childbearing Behaviour of Return Migrants" *Demography and Social Economy* 4 (42), 41-55 DOI: <https://doi.org/10.15407/dse2020.04.041> [in Ukrainian]
3. Slyusar, L. I. (2017) "Specificity of Parenthood in Family of Different Types: Problems, Risks and Their Ways of Minimization" *Demography and social economy* № 3 (31). Pp. 24-36 DOI: <https://doi.org/10.15407/dse2017.03.024> [in Ukrainian]
4. Tolstokorova, A. (2013) "Transnational and gender paradigms in the study of international mobility: the case of Ukraine" *The Russian Sociological Review*, № 2. Pp. 98-121 [in Russian]

5. Gurko, T. A. (ed.) (2013) Actual problems of parenthood in Russia. Moscow: Institute of Sociology Russian Academy of Sciences [online]. Available at: http://www.isras.ru/files/File/publ/Gurko_Actualnye_problemy_roditelstva_2013.pdf [in Russian]
6. Gurko, T. A. (2003) Parenthood: sociological aspects. Moscow: Institute of Sociology Russian Academy of Sciences. Center for universal values [online]. Available at: http://www.isras.ru/files/File/publ/gurko_2003.pdf [in Russian]
7. Bezrukova, O. N. (2013) "Fatherhood in transforming society. Mothers' expectations and fathers' practices" *Sociological research* № 11. Pp. 118-130 [online]. Available at: https://www.researchgate.net/publication/288719234_Fatherhood_in_transforming_society_Mothers'_expectations_and_fathers'_practices [in Russian]
8. Ivanova, E. A. (2017) "I Don't Consider Myself a Good Dad, at Best, an Average One": How Russian Men Construct the Image of a "Good father" after Divorce" *The Journal of Sociology and Social Anthropology* № 5. C. 132-150 [online]. Available at: http://jourssa.ru/?q=ru/Ivanova_2017_5_Article [in Russian]
9. Kozmina, Y. and Sivak, E. (2015) "Does Disagreement over Child-Rearing Rules Affect Parental Self-Efficacy?" *The Journal of Sociology and Social Anthropology* № 4. Pp. 65-81 [online]. Available at: http://jourssa.ru/sites/all/files/volumes/2015_4/Kozmina_Sivak_2015_4.pdf [in Russian]
10. Kurilo, I. O. (2016) "Parenthood in Demographic Context: Methodological Background of Research and Some Development Trends" *Demography and Social Economy* № 3(28). Pp. 11-25 DOI: <https://doi.org/10.15407/dse2016.03.011> [in Russian]
11. Orlova, N. A. (2012) "Teenager' perception of parental practices" *Sociological Studies* No 9. P. 99-108 [online]. Available at: http://www.isras.ru/files/File/Socis/2012_9/Orlova.pdf [in Russian]
12. Rozhdestvenskaya, E. Yu. (2010) "Fatherhood: A Liberal Trend from "Father" to "Daddy"?" *Sociological Journal* № 3. Pp. 75-89 [online]. Available at: http://www.isras.ru/files/File/Sociologymagazin/Socmag_03_2010/05_Rozhdestvenskaya.pdf [in Russian]
13. Slyusar, L. I. (2017) "Specificity of Parenthood in Family of Different Types: Problems, Risks and their Ways of Minimization" *Demography and social economy* № 3(31). C. 24-36. DOI: <https://doi.org/10.15407/dse2017.03.024> [in Ukrainian]
14. Aksyonova, S. Yu. (2013) "Domestic Labor: Gender Differences of Time Spent on Housework" *Demography and social economy* № 2 (20). C. 126-136. [online]. Available at: <http://dse.org.ua/archive/20/12.pdf> [in Ukrainian]
15. Klimova, S.V. (2012) "Home work in city family" *Sociological Studies* № 4. Pp. 118-121 [online]. Available at: http://www.isras.ru/files/File/Socis/2012_4/Klimova.pdf [in Russian]
16. Strel'nik, E. A. (2016) "Mothers' practices of combining paid works with child care: a sociological study" *Sociological Studies* No 8. Pp. 64-70 [online]. Available at: <http://socis.isras.ru/en/article/6313> [in Russian]
17. Volkov, V. and Kharkhordin, O. (2008) Theory of Practice. Publishing House of European University at Saint-Petersburg [in Russian]
18. Anipchenko, S. M., Borisov, R. I., Vakulenko, S. M., Zubarev, O. S. and Sokurianska, L. G. (2020) Modern Kharkiv Family in the Sociological Dimension. In Sokuryanskaya, L. G. (ed.), Kharkiv: «Parus» [in Ukrainian]
19. Mead, M. (1988) Culture and Childhood. Selected works. Moscow: Publishing house «Nauka» [in Russian]
20. Sokryanskaya, L. G. (2006) Studentship on the way to another society: the value discourse of the transition: a monograph. Kharkov: V. N. Karazin Kharkiv National University [in Russian]